

ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԻՐԱՎՈՒՆՔԻ ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ ՈՒ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆԿԱԽՈՒԹՅԱՆ ՀՈՉԱԿԱԳԻՐԸ ԵՎ ԺՈՂՈՎՐԴԱՎԱՐԱԿԱՆ, ԻՐԱՎԱԿԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ՌԱԶՄԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ՕՐԵՆՍԴՐԱԿԱՆ ԿԵՆՍԱԳՈՐԾՈՒՄԸ 1990-1991 ԹԹ.

ԱՐԹՈՒՐ ՎԱՂԱՐՇՅԱՆ

Գորբաչովյան վերակառուցման անխուսափելի հետևանքը խորհրդային հանրապետությունների անկախացման գործընթացն էր: 1990 թ. օգոստոսի 23-ին Հայաստանի Գերագույն խորհուրդն ընդունեց «Հռչակագիր Հայաստանի անկախության մասին», որով դրվեց անկախության գործընթացի սկիզբը:

Անկախության հռչակագրի ընդունումը հայոց պետականության զարգացման պատմության մեջ սկզբնավորեց նոր՝ Հայաստանի երրորդ հանրապետության շրջանը: Երկրի քաղաքական ղեկավարության առջև ծառանում էր կարևոր խնդիր՝ որոշել պետաիրավական համակարգի ռազմավարական զարգացման ուղղությունը: Անկախության հռչակագիրը ազդարարեց այդ ռազմավարության իրավական ամրագրումը և պաշտոնականացումը: Այն ամրագրում էր նաև այն հիմքերը, ռազմավարական խնդիրները, պատմաքաղաքական նախադրյալները, որոնք ընկած էին անկախության քաղաքական-իրավական գործընթացի հիմքում¹:

Հայաստանի համար առաջացավ իրավական բարեփոխումների ռազմավարության ընտրության հարցը՝ կա՛մ շարունակել նախորդ իրավական համակարգի էվոյուցիոն վերափոխումները, կա՛մ էլ կատարել դրա արմատական հեղափոխում: Երկրորդ ուղու ընտրության դեպքում առաջանում էր սահմանադրական-իրավական մարտավարության խնդիրը: Հայաստանի իրավական զարգացման ռազմավարության ընտրությունը կատարվեց որոշակի գործոնների և պայմանների

¹ Անկախության հռչակագիրը խորհրդային հանրապետությունների «ինքնիշխանության շքերթում» առաջինը չէր: Պատմական տարօրինակությունն այն է, որ կայսրության հիմքը կազմող ՌԽՖՍՀ-ն դեռևս 1990 թ. հունիսի 19-ին ընդունել էր «Հռչակագիր ՌԽՖՍՀ պետական ինքնիշխանության մասին», որում, ի տարբերություն Հայաստանի, միանգամից հայտարարվում էր Ռուսաստանի օրենքների գերակայությունը դաշնային օրենքների նկատմամբ (տե՛ս **Стещенко Л. А., Шамба Т. М.**, История государства и права России: Академический курс. В 2-х т., т. 2, XX в., М., 2003, էջ 404): Այսպիսով, ՌԽՖՍՀ-ն ոչ միայն ժամանակով, այլև արմատականությամբ առաջամարտիկ էր, ի տարբերություն Հայաստանի, որը որդեգրել էր ավելի զգույշ քաղաքականություն՝ պայմանավորված Ղարաբաղի հիմնահարցով:

րի ազդեցությամբ: Դրանցից էին՝ համաշխարհային մասշտաբով պետականության և իրավական համակարգերի՝ որպես սոցիալական ինստիտուտների վիճակը և զարգացման միտումները, Հայաստանի պետաիրավական զարգացման պատմական փորձը, խորհրդային պետական կառավարման և իրավական կարգավորման համակարգերի ճգնաժամը, դրանով պայմանավորված նոր աշխարհաքաղաքական վիճակը:

Ռազմավարության ընտրությունը կատարվեց 1990 թ. օգոստոսի 23-ի Անկախության հռչակագրով, որը, «հռչակելով անկախ պետականության հաստատման սկիզբը», խնդիր դրեց ստեղծել «ժողովրդավարական, իրավական հասարակարգ»: Այսպիսով, Հայաստանի պետական իշխանության բարձրագույն մարմինը ծրագրային-իրավական բնույթի Հռչակագրով որպես ռազմավարական նպատակ սահմանեց «ժողովրդավարական և իրավական հասարակության» կառուցումը:

Այս ռազմավարությունը Հայաստանում չունեի պատմական նախադրյալներ: Ժողովրդավարության գաղափարը հայ իրականության մեջ առօրեական քաղաքականության առարկա դարձավ միայն հայոց պետականության վերածննդով՝ Առաջին հանրապետության հռչակմամբ: Սակայն դժվարին պայմաններում նոր-նոր ձևավորված ժողովրդավարական կարգերը և ինստիտուտները չունեցան իրենց բնականոն պատմական զարգացումը, որովհետև ընդհատվեցին բոլշևիկյան ամբողջատիրության և պրոլետարիատի դիկտատուրայի հաստատմամբ: Կոմունիստական գաղափարախոսությունը մերժում էր համաշխարհային քաղաքակրթության ամենամեծ նվաճումներից մեկը՝ ժողովրդավարությունը, և դրա իրացման քաղաքակիրթ ձևերը, ինստիտուտներն ու ընթացակարգերը: Այսպիսով՝ նոր հռչակված հանրապետության համար սոցիալիստական պետաիրավական զարգացման փորձն անընդունելի էր, որովհետև այն կառուցված էր պետության և իրավունքի մարքսիստական-դասակարգային հայեցակարգի հիմնադրությունների վրա: Այս պայմաններում կարևորվում էր ընդօրինակման արժանի համաշխարհային փորձը:

XX դարի վերջերին աշխարհը հսկայական առաջընթաց է ապրել ժողովրդավարության գաղափարների կենսագործման, ժողովրդավարության ինստիտուտների կայացման ուղղությամբ: Համաշխարհային քաղաքական-իրավական մտքի վերլուծությունը վկայում է, որ նորագույն աշխարհում ժողովրդավարության մոդելի հիմնական հենասյուներն են մարդու իրավունքները (ազատությունը), քաղաքացիական հասարակությունը, սոցիալական-իրավական պետությունը:

Այս հայեցակարգում պետությունը և քաղաքացիական հասարակությունը միմյանց ժողովրդավարացման պայմաններ են: Պետական իշխանության ինստիտուտները միջոցներ են, որոնց օգնությամբ կեն-

սագործվում են իրավական օրենքները, հռչակվում է սոցիալ-տնտեսական քաղաքականությունը, սանձվում և իրավական շրջանակի մեջ են դրվում հասարակական հակամարտությունները, այսինքն՝ պետական իշխանությունը քաղաքացիական հասարակության գոյության ու գործունեության քաղաքական-իրավական երաշխավորն է: Մյուս կողմից՝ քաղաքացիական հասարակությունը իր խայտաբղետ կազմակերպություններով վերահսկում է քաղաքական-պետական «ներկայացուցիչներին», զսպում և հակակշռում է պետական իշխանությանը: Առանց անկախ, ինքնակարգավորվող, պլյուրալիստական քաղաքացիական հասարակության ժողովրդավարությունը, ազատությունը և հավասարությունը կվերածվեն դատարկ կարգախոսների, իսկ առանց պետության հուսալի պաշտպանության, վերաբաշխման ու հակամարտությունների լուծման գործառույթների քաղաքացիական հասարակությունը կծնի անազատության և անհավասարության նոր ձևեր²: Պետությունը և քաղաքացիական հասարակությունն իրար կապող օղակը՝ որպես երկուսի ժողովրդավարացման պայման, մարդն է՝ իր բնական և անօտարելի իրավունքներով: Իրավական կարգավորման ողջ իմաստը պետական իշխանության, քաղաքացիական հասարակության և մարդու ազատության միջև ներդաշնակ հավասարակշռության հաստատումն է:

Անկախության հռչակագրի իրավական նշանակությունը Հայաստանի իրավական համակարգի համար հստակ էր. այն՝ որպես նպատակային, ծրագրային բնույթի ակտ, ամրագրեց իրավական բարեփոխումների մի ռազմավարություն, որի խնդիրն էր խելամիտ, հավասարակշռված ինստիտուցիոնալ-սահմանադրական վերակառուցումների միջոցով իրականացնել հասարակական բոլոր հիմնարար կառույցների ժողովրդավարացումը, քաղաքացիական հասարակության կայացումը, իրավական, սոցիալական պետության կառուցումը, մարդու իրավունքների հաստատումը:

Զարգացման նման ռազմավարությունը չունեի ոչ մի ներքին խոչընդոտ, նույնիսկ քաղաքակրթական: Հայկական մշակույթն իր արժեքային համակարգով չէր հակասում ժողովրդավարության համընդհանուր հայեցակարգի հիմնարար սկզբունքներին: Միակ խոչընդոտը քաղաքական էր՝ պայմանավորված խորհրդային պետաիրավական համակարգի գոյությամբ, որը, սակայն, հաղթահարելի էր, հատկապես որ Անկախության հռչակագիրը ստեղծում էր դրա նախադրյալները: Անկախության հռչակագիրը այդ ռազմավարության կենսագործման իրավական բարեփոխումների մարտավարական ուղղություններ էր ճանաչում ՀՀ ինքնիշխանության երաշխիքները, սահմանադրական օրենսդրության ապագադափարականացումը, քաղաքական ու գաղա-

² Տե՛ս **Кин Дж.** Демократия и гражданское общество. М., 2001, էջ 50:

փարական այլակարծության ճանաչումը, իշխանությունների տարանջատման անհրաժեշտությունը, անցումը բազմակացութաձև տնտեսական համակարգի: Հայաստանում սկզբնավորվում էր նոր տիպի իրավունք, որին զուգահեռ պետք է ձևավորվեր նաև իրավագիտության նոր դպրոցը և լծվեր ամբողջատիրությունից հրաժարվելու և ժողովրդավարական, իրավական պետություն կառուցելու գործին:

Իրավագիտությունն ապրում էր դժվարին շրջան: Նրա առջև ծառայել էր իր մեթոդաբանական գինանոցը արմատականորեն վերակառուցելու խնդիրը՝ ազատագրվելու մարքսիզմ-լենինիզմի ճիրաններից: Այդ ժամանակներից սկսած՝ հայ իրավագիտության մեջ առաջ եկան սկզբունքորեն նոր մոտեցումներ և հայեցակարգեր, որոնք հայ իրավունքի զարգացումը կապեցին համաշխարհային իրավական գիտության նվաճումների հետ: Իրավագիտությունը կարող է դառնալ իրական գիտություն միայն կարծիքների բազմազանության, իրավական իրողությունների նկատմամբ քննադատական վերաբերմունքի հիման վրա: Մարքսիզմը, ինչպես և ցանկացած այլ ուսմունք, չունի մենաշնորհի իրավունք: Բայց նաև ոչ ոք իրավունք չունի արգելելու մարքսիզմը, քանի որ այն եղել և մնում է քաղաքական խոշորագույն ուսմունք: Այլ է մարքսիզմ-լենինիզմի պրակտիկան, որն ապացուցեց, որ կոմունիզմը անբաժանելի է բռնությունից:

Անկախության գործընթացի սկիզբը հռչակած Հայաստանի Հանրապետության համար իրավական համակարգի գործողությունը և դրա առաջընթացը հայտնվել էին բավականին բարդ և հակասական վիճակում: 1990 թ ԽՍՀՄ-ը դեռևս գոյատևում էր, իսկ Հայաստանի Հանրապետությունը, լինելով խորհրդային դաշնության սուբյեկտ, և միաժամանակ անկախ պետականություն կառուցելու քաղաքականություն որդեգրած հանրապետություն, իր իրավական հիմքերով հայտնվել էր հակասական վիճակում: Այդ հիմքերը սահմանված էին ԽՍՀՄ, ինչպես նաև ՀԽՍՀ սահմանադրական և ընթացիկ օրենսդրությամբ, որոնց գումարվում էր Հայաստանի երրորդ հանրապետության նորընտիր Գերագույն խորհրդի ստեղծած օրենսդրությունը:

Մովորական պայմաններում այդ իրավիճակը հակասական չէր կարող դառնալ, սակայն խորհրդային հասարակության պայմաններում այն նույնիսկ ձեռք էր բերում անտագոնիստական բնույթ, որովհետև խորհրդային պետաիրավական համակարգի հիմքում ընկած իրավական սկզբունքները լրջորեն հակասում էին նոր որդեգրված պետաիրավական սկզբունքներին: Անկախության հռչակագրի ընդունումը փաստորեն ազդարարում էր սահմանադրական իրավական զարգացման նոր ռազմավարություն, որը ներառում էր բարեփոխումներ մի քանի ուղղություններով՝ մարդու իրավունքների առաջնայնության ապահովում, ՀՀ իրական ինքնիշխանության ապահովում, սահմա-

նադրական օրենսդրության ապագա դափարակնացում, քաղաքական և գաղափարական այլակարծություն, իշխանությունների բաժանում, անցում շուկայական տնտեսության համակարգին:

Այս ուղղություններով իրականացվելիք իրավական նորամուծություններն իրենց հայեցակարգային բովանդակությամբ հակասության մեջ էին մտնում առկա սահմանադրական իրավական իրողությունների հետ:

Այսպիսով, իրավական քաղաքականության մեջ տեղի էր ունենում շրջադարձ. ամբողջատիրական, մարքսիստական խորհրդային սոցիալիստական իրավունքից անցում էր կատարվում իրավական նոր համակարգի, որի հայեցակարգային հիմքերն էին իրավական, ժողովրդավարական, սոցիալական և ինքնիշխան պետության հիմնարար սկզբունքները (տեսությունները): Այս պայմաններում սահմանադրական կարգավորումը հայտնվեց ճգնաժամային վիճակում:

Հայաստանի երրորդ հանրապետությունում ընթացող իրավական բարենորոգումները լրացումների, փոփոխությունների տեսքով իրենց նորմատիվ ամրագրումն էին ստանում ՀԽՍՀ 1978 թ. Սահմանադրության մեջ: 1990-1991 թթ. ընթացքում ՀԽՍՀ 1978 թ. Սահմանադրության տեքստը բազմիցս և էականորեն փոփոխվել է: Օրինակ՝ «ՀՀ Սահմանադրության (Հիմնական օրենքի) և ՀՀ մյուս օրենսդրական ակտերի հայերեն տեքստերում փոփոխություններ կատարելու մասին» ՀՀ 1990 թ. նոյեմբերի 5-ի օրենքը, «ՀՀ Սահմանադրության (Հիմնական օրենքի) մեջ փոփոխություններ ու լրացումներ կատարելու մասին» ՀՀ 1990 թ. նոյեմբերի 13-ի օրենքը, «ՀՀ Սահմանադրության (Հիմնական օրենքի) մեջ և ՀՀ մյուս օրենսդրական ակտերում փոփոխություններ կատարելու մասին» ՀՀ 1991 թ. ապրիլի 15-ի օրենքը և այլն³:

Այսպիսով, Հայաստանի Հանրապետության անդամակցությունը խորհրդային դաշնությանը և դրանով պայմանավորված դաշնային օրենսդրության առաջնությունը հանրապետական օրենսդրության նկատմամբ, դաշնային կառավարման ճգնաժամը, Ղարաբաղի հիմնախնդիրը՝ որպես քաղաքական գործոններ, կասեցրին նոր Սահմանադրության մշակման և ընդունման գործընթացը: Հետևաբար, 1990 թ. օգոստոսի 23-ից մինչև 1990 թ. դեկտեմբերի 10-ը իրավական բարեփոխումներն ընթանում էին առանձին ընթացիկ օրենքների ընդունմամբ և դրանով պայմանավորված՝ ՀԽՍՀ Սահմանադրության մեջ փոփոխություններ և լրացումներ կատարելով:

Սակայն հին Սահմանադրության մասնակի նորացումը չէր վերացնում նոր Սահմանադրության ընդունման անհրաժեշտությունը, ընդհակառակը՝ ավելի հրամայական էր դարձնում այն: Գործող Սահ-

³ Տե՛ս «ՀՀ գործող օրենքների ժամանակագրական ժողովածու (1990-1995 թթ.)», Եր., 1995, էջ 39-40, 131:

մանադրությունը էական ներքին հակասությունների մեջ էր նոր սահմանադրական կարգերի հետ: Այն պարունակում էր այնպիսի դրույթներ, որոնք էլնում էին խորհրդային-կոմունիստական նախկին համակարգի գաղափարներից ու սկզբունքներից, չէին համապատասխանում իշխանությունների տարանջատման, պառլամենտարիզմի, իրավական պետության, քաղաքացիական հասարակության պահանջներին:

Գործող Սահմանադրությանն էին հակասում նաև նոր ընդունվող ազատական-իրավական օրենքները: Այդ հակասությունն անհնար էր լուծել առկա սահմանադրական-իրավական միջոցներով: Գրեթե ամեն մի նոր օրենք ընդունելիս անհրաժեշտ էր փոփոխություններ ու լրացումներ կատարել Սահմանադրության մեջ: Այդպիսի իրավիճակում կար երկու ելք՝ կա՛մ նոր Սահմանադրության նախագծի անհապաղ մշակում և ընդունում, կա՛մ անընդհատ փոփոխություններ ու լրացումներ կատարել գործող Սահմանադրության մեջ: Սակայն երկրորդ ճանապարհը մի կողմից շատ բարդ ու դժվարին գործ էր՝ իրավաբանական տեխնիկայի տեսակետից, իսկ մյուս կողմից՝ դանդաղեցնում էր օրինաստեղծ գործընթացը:

Այս պայմաններում իշխանությունները գնացին շատ ուրույն և հետաքրքիր ճանապարհով: **1990 թ. դեկտեմբերի 10-ին ընդունվեց «Սահմանադրական օրենք «Հայաստանի անկախության մասին» հռչակագրին համապատասխան ընդունված օրենսդրական ակտերի մասին»**, որի համաձայն՝ «Մինչև ՀՀ Սահմանադրության ընդունումը դադարեցվում էր գործող Սահմանադրության այն դրույթների գործողությունը, որոնք հակասում էին «Հայաստանի անկախության մասին» հռչակագրի հիման վրա ՀՀ Գերագույն խորհրդի կողմից ընդունված օրենքներին»:

Փաստորեն, այդ օրենքի ընդունմամբ՝ հանրապետության օրենսդիր մարմինը բռնում էր գործող Սահմանադրության մեջ փոփոխություններ և լրացումներ չկատարելու ուղին: Նման «լողացող» իրավաբանական ձևակերպումը հակասական իմաստ ուներ, որովհետև ստացվում էր, որ ՀՀ-ն և՛ ուներ Սահմանադրություն, և՛ չուներ: «Հայաստանի անկախության մասին» հռչակագրին համապատասխան ընդունված օրենսդրական ակտերի մասին» 1990 թ. դեկտեմբերի 10-ի սահմանադրական օրենքով ՀԽՍՀ Սահմանադրության մեջ փոփոխություններ և լրացումներ չէին կատարվում: Ստացվում էր յուրահատուկ իրավիճակ՝ ընթացիկ օրենքների գերակայություն Սահմանադրության նկատմամբ: Այդ սկզբունքը գործեց մինչև 1995 թ. Սահմանադրության ընդունումը:

1991-95 թթ. բարեփոխումների ռազմավարությունը մնաց նույնը՝ կառուցել «ժողովրդավարական իրավական հասարակություն»: Սակայն իրավական բարեփոխումների իրականացման իրավատեխնիկական ձևի տեսանկյունից այդ ժամանակաշրջանը միասեռ չէ, այլ անցել է մի քանի փուլ:

Առաջին շրջանում՝ 1990 թ. օգոստոսի 23-ից մինչև 1990 թ. դեկտեմբերի 10-ը, բարեփոխիչ օրինաստեղծ գործունեությունը իրականացվում էր ընթացիկ օրենքներ ընդունելով և դրանով պայմանավորված՝ ՀԽՍՀ 1978 թ. Սահմանադրության մեջ փոփոխություններ և լրացումներ կատարելով: Հաջորդ շրջանը ներառում է 1990 թ. դեկտեմբերի 10-ից մինչև 1991 թ. սեպտեմբերի 25-ը: 1990 թ. դեկտեմբերի 10-ին «Հայաստանի անկախության մասին հռչակագրին համապատասխան ընդունված օրենսդրական ակտերի մասին» սահմանադրական օրենքով դադարեցվեց գործող Սահմանադրության այն դրույթների գործողությունը, որոնք հակասում էին «Հայաստանի անկախության մասին» հռչակագրի հիման վրա ՀՀ Գերագույն խորհրդի ընդունած օրենքներին: Այդ պահից սկսած՝ իրավական համակարգի բարեփոխումները կատարվում էին ընթացիկ օրենքների ընդունմամբ, և հետևաբար՝ ՀԽՍՀ Սահմանադրության մեջ փոփոխություններ և լրացումներ չէին կատարվում, որովհետև ընթացիկ օրենքներն ունեին գերակայություն Սահմանադրության նկատմամբ:

Անկախության հռչակագրի և դրանից հետո ընդունված մի շարք օրենսդրական ակտերի վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ իրավական բարեփոխումներն ընթացան հետևյալ հիմնական ուղղություններով:

1. Սահմանադրական օրենսդրության ապագադափարականացում (պետության անվան փոփոխում, նոր խորհրդանիշների ընդունում): 1990 թ. օգոստոսի 24-ին ընդունվեց «ՀԽՍՀ-ի վերանվանման մասին» օրենքը: Հանրապետության պաշտոնական անվանումից հանվեցին «Խորհրդային», «Սոցիալիստական» բնորոշումները: Մեր երկիրը անվանվեց Հայաստանի Հանրապետություն, կրճատ՝ Հայաստան: Փոփոխություններ կրեցին նաև պետական խորհրդանիշները՝ հաստատվեց նոր պետական դրոշմ (1990 թ. օգոստոսի 24-ի «ՀՀ պետական դրոշի մասին» օրենքը), զինանշանը (1992 թ. ապրիլի 19-ի «ՀՀ պետական զինանշանի մասին» օրենքը), օրհներգը: Այդ օրենքներով վերականգնվեցին Առաջին հանրապետության խորհրդանիշները:

2. Քաղաքական և գաղափարական բազմակարծության ճանաչում: Այս ուղղությամբ մեծ նշանակություն ուներ «Հասարակական-քաղաքական կազմակերպությունների մասին» ՀՀ օրենքի ընդունումը (1991 թ. փետրվարի 26)⁴: Այդ օրենքը կարևոր նշանակություն ուներ քաղաքական ազատության երաշխավորման և միակուսակցական քաղաքական համակարգի վերացման համար: Այն ճանապարհ էր բացում կամավորության հիմքերով ստեղծվող հասարակական-քաղաքական կազմակերպությունների ստեղծման ու գործունեության համար: Օրենքի իրավական բնորոշման համաձայն՝ «Հասարակական-քաղաքական

⁴ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 115-119:

կազմակերպությունը կամավոր հիմունքներով միավորված ՀՀ ընտրական տարիք ունեցող քաղաքացիների միավորում է, ունի ծրագիր և կանոնադրություն, ընտրությունների միջոցով մասնակցում է պետական իշխանության մարմինների կազմավորմանը, դրանց գործունեությանը, ինչպես նաև հանրապետության հասարակական-քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական, մշակութային կյանքին»:

«Հասարակական-քաղաքական կազմակերպությունների մասին» օրենքն ամրագրեց քաղաքական բազմազանության և հասարակական-քաղաքական կազմակերպությունների իրավահավասարության սկզբունքները, որոնց ապահովման էր ուղղված Գերագույն խորհրդի 1991 թ. ապրիլին ընդունած որոշմամբ հայկուկուսի և նրա փաստացի մասը կազմող ՀԼԿԵՄ-ի ամբողջ ունեցվածքի պետականացումը: Նման որոշումը ընդունվել էր՝ նկատի ունենալով պետական իշխանության կառույցների հետ կոմկուսի սերտաճելը և հանրապետության քաղաքացիների մի քանի սերունդների հաշվին հսկայական միջոցներ կուտակելը: ՌԴ-ում նման որոշում ընդունվեց միայն «պուտչից» հետո՝ 1991 թ. օգոստոսին:

3. Ժողովրդաիշխանության սկզբունքի ճանաչում և կենսագործում: 1990 թ. Անկախության մասին հռչակագիրը ամրագրեց, որ հայոց պետականության կրողը ժողովուրդն է, որն իր իշխանությունն իրագործում է անմիջականորեն և ներկայացուցչական մարմինների միջոցով՝ Սահմանադրության և օրենքների հիման վրա: 1991 թ. ապրիլի 2-ին Գերագույն խորհուրդը ընդունեց օրենք «ՀՀ հանրաքվեի մասին», որի 1-ին հոդվածը սահմանում էր, որ հանրաքվեն ժողովրդի իշխանության իրականացման անմիջական միջոց է, որով լուծվում են պետական կյանքի ամենից կարևոր հարցերը, ընդունվում են օրենքներ և որոշումներ, վեր է հանվում հասարակական կարծիքը⁵:

4. Իշխանությունների տարանջատման սկզբունքի կենսագործում: Դեռ 1991 թ. հունիսի 25-ին Գերագույն խորհուրդը որոշել էր հիմնել ՀՀ պրեզիդենտի պաշտոն և մինչև 1991թ. դեկտեմբերի 31-ը անցկացնել պրեզիդենտի ընտրություններ: 1991 թ. օգոստոսի 1-ին Գերագույն խորհուրդը ընդունեց ՀՀ օրենքը «ՀՀ Նախագահի մասին»: Այդ օրենքով սահմանվում էր, որ ՀՀ Նախագահը հանրապետության բարձրագույն պաշտոնատար անձն է և գլխավորում է հանրապետության գործադիր իշխանությունը⁶: Նախագահի ընտրությունների կարգը սահմանում էր 1991 թ. օգոստոսի 2-ին ընդունված «Նախագահի ընտրությունների մասին» օրենքը⁷:

5. Անցում տնտեսավարման շուկայական համակարգին: Իրավա-

⁵ Տե՛ս «ՀՀ Գերագույն խորհրդի տեղեկագիր, թիվ 7 (987), 15 ապրիլի 1991թ.», էջ 12-23:

⁶ Տե՛ս նույն տեղը, թիվ 15 (995), 15 օգոստոսի, 1991 թ., էջ 4-9:

⁷ Տե՛ս նույն տեղը:

կան բարեփոխումների միջոցով օրենսդրությունը պետք է ամրագրեր սեփականության ձևերի բազմազանությունը, պետության կողմից բոլոր ձևերի հավասար պաշտպանությունը, ազատ ձեռներեցության իրավունքը՝ պայմաններ ստեղծելով դրա զարգացման համար:

ՀԽՍՀ 1978 թ. Սահմանադրությունը հողը ճանաչում էր որպես պետական սեփականության բացառիկ օբյեկտ: Գերագույն խորհուրդը 1991 թ. հունվարի 22-ին ընդունեց «Գյուղացիական և գյուղացիական կոլեկտիվ տնտեսությունների մասին» ՀՀ օրենքը, որով սահմանվեց գյուղատնտեսական նշանակության հողը ապապետականացնելու և որպես մասնավոր սեփականություն տրամադրելու կարգը⁸: 1991 թ. հունվարի 29-ին ընդունված ՀՀ հողային օրենսգիրքը հողը ճանաչում էր որպես ազգային հարստություն, հանրապետության տարածքում բնակվող ժողովրդի սեփականություն՝ միաժամանակ սահմանելով, որ յուրաքանչյուր քաղաքացի ունի հողի նկատմամբ սեփականության իրավունք⁹:

Մասնավոր սեփականության իրավունքի երաշխիքների ստեղծման և ձեռնարկատիրական գործունեության ազատության ապահովման նպատակով ՀՀ Գերագույն խորհուրդը 1991 թ. փետրվարի 13-ի որոշմամբ հաստատեց կառավարության ներկայացրած «Հայաստանի Հանրապետությունում սեփականաշնորհման հիմունքները» ծրագրային փաստաթուղթը¹⁰: Այդ իրավական ակտը սահմանում էր ՀՀ-ում սեփականաշնորհման հիմնական սկզբունքները, խնդիրներն ու ուղղությունները: Դրանք սեփականաշնորհման վերաբերյալ հետագայում ընդունվելիք իրավական ակտերի ու ծրագրերի մշակման հիմք դարձան:

«Հայաստանի Հանրապետությունում սեփականաշնորհման հիմունքները» փաստաթուղթը բնորոշում էր սեփականաշնորհումը որպես գործընթաց, որի միջոցով տեղի էր ունենալու ՀՀ պետական ունեցվածքի փոխանցում քաղաքացիներին, նրանց խմբերին, ինչպես նաև ոչ պետական իրավաբանական անձանց՝ վաճառքի, մասնակի փոխհատուցման կամ անհատույց ձևով: Սեփականաշնորհումը դիտվում էր որպես տնտեսության մեջ պետական սեփականության չափերը արմատապես կրճատելու համալիր միջոցառում, որը նպատակաուղղված էր քաղաքացիների ազատությունների և ձեռնարկատիրական հնարավորությունների ընդլայնմանը, շուկայական տնտեսության ձևավորմանը, զանգվածային ստեղծագործական ներուժի արթնացմանը, տնտեսության արդյունավետության բարձրացմանը¹¹: Այսպիսով, «հիմունքների» կենսագործումը պետք է տնտեսավարման շուկա-

⁸ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 67-77:

⁹ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 80-106:

¹⁰ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 109:

¹¹ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 110:

յական համակարգին անցնելու իրավական նախադրյալներ ստեղծեր:

6. Պետության և անհատի փոխհարաբերությունների իրավական հայեցակարգի վերանայում: Դա նշանակում էր, որ անձնական շահերի նկատմամբ հասարակական-պետական շահերի առաջնայնության փոխարեն սահմանադրական օրենսդրության հիմքում պետք է դրվեր մարդու իրավունքների, պետության ու անհատի փոխհարաբախտության հայեցակարգը՝ ելնելով մարդու իրավունքների վերաբերյալ միջազգային իրավունքի նորմերից: Անկախության հռչակագիրը հիմք դրեց պետաիրավական «ինստիտուտների հումանիզացիային», մարդու իրավունքների համընդհանուր հայեցակարգը հռչակեց որպես Հայաստանի իրավական համակարգի բարեփոխման ուղղություն: Հռչակագիրը պաշտոնական-իրավական ձևով ազդարարեց «պետության և անհատի փոխհարաբերությունների հայեցակարգի վերանայում»: Սահմանադրական զարգացման նման ռազմավարության ընտրությունը նշանակում էր մարդու իրավունքների հարցում ինտերնացիոնալացման քաղաքականության պաշտոնական ճանաչում և նախորոշում էր այդ օրենսդրության զարգացման իրավական ուղղությունը, այն է՝ մարդու իրավունքների միջազգային իրավունքի փոխառումը (ռեցեպցիան), որի ձևը, սակայն, անորոշ էր:

Անկախության հռչակագրի 9-րդ հոդվածը սահմանում է, որ Հայաստանի Հանրապետությունն իր տարածքում ապահովում է մարդու այնպիսի իրավունքներ, ինչպիսիք են խոսքի, մամուլի, խղճի ազատությունը:

Անկախության հռչակագրի ընդունումից հետո մարդու իրավունքների ինստիտուտի կայացումը ընթանում էր երկու ուղղությամբ՝ խորհրդարանական օրենսդրական գործունեության միջոցով և մարդու իրավունքների միջազգային պայմանագրերի վավերացմամբ:

1991 թ. հունիսի 17-ին ընդունվեց «Խղճի ազատության և կրոնական կազմակերպությունների մասին» ՀՀ օրենքը¹²: Օրենքով հռչակվում էր «քաղաքացիների¹³ խղճի և կրոնական դավանանքի ազատությունը», երաշխավորվում էր անհատների իրավահավասարությունը՝ անկախ կրոնի նկատմամբ վերաբերմունքից կամ կրոնական պատկանելությունից: Բացի այդ՝ օրենքը սահմանում էր, որ ՀՀ-ում եկեղեցին անջատված է պետությունից, և կարգավորում էր այդ սկզբունքի մի շարք երաշխիք-արգելքներ պետության և եկեղեցու համար:

¹² Տե՛ս նույն տեղը, էջ 136-140:

¹³ Այստեղ և հետագայում ընդունված ակտերում օգտագործված է «քաղաքացի», այլ ոչ թե «մարդ» կամ «անձ» հասկացությունը: Դրա պատճառը խորհրդային իրավական տերմինաբանությունն էր: Խորհրդային սահմանադրություններն ամրագրում էին «քաղաքացու իրավունքները և ազատությունները», իսկ պետական իրավունքի գիտությունն օպերացիաներ էր անում «քաղաքացի» տերմինով: Հետևաբար՝ դա չպետք է դիտել ոչ քաղաքացիների իրավունքների նկատմամբ անտարբերության հայեցակարգային իրավական մոտեցում:

Այդ օրենքն ընդունվել էր՝ «դեկավարվելով Հայաստանի անկախության մասին հռչակագրով, նկատի ունենալով հայ ժողովրդի հոգևոր զարթոնքը, նրա դարավոր հոգևոր փորձն ու ավանդույթները, ճանաչելով Հայաստանյաց Առաքելական Եկեղեցին որպես հայ ժողովրդի ազգային եկեղեցի, նրա հոգևոր կյանքի շինության ու ազգապահպանման կարևոր պայման, առաջնորդվելով միջազգային նորմերով սահմանված մարդու իրավունքների և հիմնական ազատությունների սկզբունքներով և հավատարիմ մնալով Քաղաքացիական ու քաղաքական իրավունքների միջազգային դաշնագրի 18-րդ հոդվածի դրույթներին»:

1978 թ. ՀԽՍՀ Սահմանադրության 47 հոդվածն ամրագրում էր «պետական մարմիններին և հասարակական կազմակերպություններին՝ իրենց գործունեության բարելավման վերաբերյալ առաջարկություններ ներկայացնելու, նրանց աշխատանքի թերությունները քննադատելու քաղաքացու իրավունքները», իսկ 56 հոդվածի առաջին մասը՝ պաշտոնատար անձանց, պետական և հասարակական մարմինների գործողությունները գանգատարկելու իրավունքը: Գանգատները պետք է քննության առնվեին օրենքով սահմանված կարգով և ժամկետներում: Սահմանադրության 56 հոդվածի 2-րդ մասը սահմանում էր, որ պաշտոնատար անձանց այն գործողությունները, որոնք կատարվել են օրենքի խախտմամբ, լիազորությունների սահմանազանցմամբ և սահմանափակում են քաղաքացիների իրավունքները, կարող են օրենքով սահմանված կարգով գանգատարկվել դատարանում: Խորհրդային բոլոր սահմանադրությունները չունեին անմիջական գործողություն: 1978 թ. Սահմանադրությունը վկայակոչում էր «օրենքով սահմանված կարգը և ժամկետները»: Հետևաբար, քաղաքացիների այդ սահմանադրական իրավունքը ձևական էր, որովհետև այդպիսի օրենք խորհրդային իրավական համակարգում չկար:

Օրենսդրական կարգավորման այդ բացը լրացրեց 1990 թ. դեկտեմբերի 4-ի՝ «Քաղաքացիների առաջարկությունները, դիմումները և գանգատները քննարկելու կարգի մասին» ՀՀ օրենքը¹⁴, որը քաղաքացիների առաջարկությունների, դիմումների և գանգատների ճիշտ ու ժամանակին քննարկումը կարևոր էր համարում «դեմոկրատիայի ծավալման և կատարելագործման համար», իսկ բուն առաջարկությունները, դիմումներն ու գանգատները դիտում էր իրավունքների և օրենքով պաշտպանվող նրանց շահերի խախտման փաստերին արձագանքելու, այդ խախտումները վերացնելու և կանխելու միջոց: Այդպիսով, այդ օրենքը հիմնադրում էր մարդու իրավունքների պաշտպանության վարչական կարգ:

Անկախության հռչակագրի իրավական նշանակությունը մարդու

¹⁴ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 47-49:

իրավունքների հաստատման համար հանգում էր նրան, որ ոլորտի բարեփոխման կողմնորոշիչ հիմքեր էին դառնում «Մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագրում ամրագրված սկզբունքները, ինչպես նաև միջազգային իրավունքի հանրաճանաչ սկզբունքները», մասնավորապես՝ մարդու իրավունքների հարգման սկզբունքը: Մակայն Հռչակագրում խոսք չկար ՀՀ-ում դրանց գործողության կարգի մասին¹⁵: Իրավական այդ բացի պատճառն այն էր, որ հանրապետությունը դեռևս համարվում էր դաշնության սուբյեկտ, իսկ արտաքին հարաբերությունների ոլորտը դաշնության մարմինների իրավասությունն էր: Բացի այդ՝ Հռչակագիրը անկախության հայտարարման ակտ չէր, այլ դրա գործընթացի սկիզբն ազդարարող ծրագրային փաստաթուղթ: Հայաստանը՝ մինչև անկախության հռչակումը (1991 թ. սեպտեմբերի 25)՝ 1991 թ. ապրիլի 1-ին վավերացրեց «Քաղաքացիական և քաղաքական իրավունքների միջազգային պայմանագիրը՝ կից ֆակուլտատիվ արձանագրությամբ»¹⁶: Մակայն միջազգային պայմանագրերի վավերացմամբ բաց էր մնում դրանց՝ ՀՀ իրավական համակարգում գործողության հարցը: Նոր օրենսդրությունը չէր կարգավորում միջազգային և ներպետական իրավունքների հարաբերակցության հարցը:

Այսպիսով, Անկախության հռչակագիրը որպես նպատակային, ծրագրային բնույթի ակտ, ամրագրեց իրավական բարեփոխումների մի ռազմավարություն, որի խնդիրն էր խելամիտ, հավասարակշռված ինստիտուցիոնալ-սահմանադրական վերակառուցումների միջոցով իրականացնել հասարակական բոլոր հիմնարար կառույցների ժողովրդավարականացումը, Հայաստանում ստեղծել քաղաքացիական հասարակություն, իրավական, սոցիալական պետություն, հաստատել մարդու իրավունքներ: Այդ ռազմավարության կենսագործման վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ երկրի քաղաքական ղեկավարությունը հրաժարվեց սահմանադրության գերակայության հիմնարար սկզբունքից և սահմանեց ընթացիկ օրենքների գերակայություն Սահմանադրության նկատմամբ: Նման գործելակերպը իրավունքի նկատմամբ քաղաքականության գերակայության ցայտուն օրինակ է:

Բանալի բառեր – *օրենքի գերակայություն, սահմանադրության գերակայություն, ընթացիկ օրենք, իրավական բարեփոխումներ, քաղաքականության գերակայություն, իրավունքի գերակայություն*

¹⁵ ՌԽՖՍՀ-ն 1991 թ. նոյեմբերի 22-ին ընդունեց «ՌԽՖՍՀ-ում մարդու և քաղաքացու իրավունքների և ազատությունների հռչակագիրը»: Դրանում սահմանված էր, որ մարդու իրավունքներին վերաբերող միջազգային իրավունքի հանրաճանաչ նորմերն առաջնային են օրենքների նկատմամբ և քաղաքացիների համար անմիջականորեն առաջացնում են իրավունքներ և պարտականություններ (տե՛ս **Глушкова С. И.**, Права человека в России. М., 2006, էջ 288):

¹⁶ Տե՛ս **Հ. Մ. Խաչատրյան**, Հայաստանի Հանրապետության առաջին Սահմանադրությունը, Եր., 1997, էջ 369:

АРТУР ВАГАРШЯН – Декларация независимости Армении и законодательная реализация стратегий демократического, правового общества в 1990-1991 гг. – Декларация независимости от 23 августа 1990 г. – программно-целевой акт, закрепивший стратегию правовых реформ, которая ставила задачу превратить Армению в демократическое, правовое, социальное государство с приоритетом прав человека. Анализ претворения в жизнь этой стратегии показывает, что политическое руководство страны, по сути, отказалось от принципа верховенства Конституции в пользу верховенства текущего законодательства, явив очевидный пример верховенства политики над правом.

Ключевые слова: *верховенство закона, верховенство Конституции, текущее законодательство, правовые реформы, верховенство политики*

ARTUR VAGHARSHYAN - The Declaration of Independence of Armenia and the Legislative Realization of the Strategy of a Democratic, Legal Society in 1990-1991-ies. – The Declaration of Independence of 23 August, 1990, as a target-oriented act, established a policy of legal reforms, the aim of which was the implementation of a civil, democratic, legal and social state, as well as of human rights in Armenia. The analysis of the implementation of this strategy shows that the political authorities rejected the fundamental principle of the Constitution's supremacy and determined supremacy of current legislation over the Constitution. Such practice is a vivid example of supremacy of politics over the rule of law contrary to the principle of the supremacy of law over the politics.

Key words: *rule of law, supremacy of the Constitution, current legislation, legal reforms, supremacy of politics, rule of law*